

XV

KLASZTOR PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚW. W GRODNIE

1. POCZĄTEK I PRZEBIEG FUNDACJI

Andrzej i Barbara Kotowiczowie, starostowie grodzieńscy, ufundowali w Grodnie karmelitom bosym drewniany klasztor pod wezw. Podwyższenia Krzyża Św. Pierwszą mszę św. mieli tu odprawić karmelici 27 kwietnia 1668 r. W 5 lat potem, w 1673 r. Kapituła Prowincjalna w Wiśniczu przyjęła i zatwierdziła fundację. Do założenia i zorganizowania nowego klasztoru, o. Ireneusz od Wniebowstąpienia Pańskiego (Nuceryn Orzeszko), prowincjał, wysłał z Warszawy o. Józafata od Matki Bożej (Tyszkiewicza), który rozpoczął budowę kościoła i klasztoru drewnianego¹. Za króla Jana III Sobieskiego, na sejmie koronnym w 1676 r. Kotowicz uzyskał zatwierdzenie fundacji oraz zwolnienie jej od podatków i wszelkich ciężarów publicznych².

W 1678 r. Kazimierz Gażuba, sędzia ziemski w Grodnie, zapisał na utrzymanie zakonników wioskę Kazimierzówkę. Sejm w Grodnie (w 1678) zatwierdził donację Gażuby, jak również inne majątki karmelitów: grunta w Grandzicach, plac Łazanowski za Niemnem i uliczkę prowadzącą do klasztoru; wyłączył też powyższe realności od publicznych ciężarów (podatków)³. Również sejm zwolnił od wszelkich kontrybucji wojskowych wsie Szudziółów, Wybranowce i Słuyka, zapisane konwentowi przez Grzegorza Kotowicza, wielkiego łowczego litewskiego.⁴

Po spaleniu się drewnianego domu, karmelici w 1736 r. wybudowali ze swoich funduszów murowany kościół i klasztor.

¹ AKW 1. *Liber foundationis conventus varsaviensis* k. 118, 131.

² Volumina legum. T. V. Petersburg 1860 f. 493 s. 213.

³ Tamże f. 635 s. 1310.

⁴ Tamże. T. VI, f. 327 s. 160.

2. OPIS KOŚCIOŁA I KLASZTORU ⁵

Kościół położony przy ul. Mostowej i Karmelickiej, murowany z cegły, późnobarokowy. Korpus trzynawowy. Nawy boczne zredukowane do kaplic (po trzy z każdej strony), otwartych do nawy centralnej sklepieniami arkadami. W przedłużeniach naw bocznych, obok prezbiterium — mała zakrystia po prawej i magazyn kościelny po lewej stronie. Posadzka z cegły, a w prezbiterium z płytek kamiennych. Cały kościół podpiwniczony, z kryptami grobowymi. Wejście do podziemi kościoła z ogrodu klasztornego. Nawa główna trzyprzęsłowa. Ściany podzielone pilastrami z kapitelami kompozytowymi i mocno profilowanym gzymsem. Sklepienie kolebkowe z oknami w lunetach. Prezbiterium dwuprzęsłowe, zamknięte kolumnową absydą skomponowaną z wielkim ołtarzem. Dwie pary kolumn kompozytowych wspartych na wysokich bazach w kompozycji półkolistej, dźwigają gzyms ołtarzowy złączony z belkowaniem prezbiterium. Pomiędzy parami kolumn, w stiukowym obramieniu umieszczono obraz Matki Bożej w srebrnej szacie. Górna kondygnacja ołtarza, w centralnym polu między pilastrami posiada płaskorzeźbę przedstawiającą Chrystusa chwalebego z krzyżem, w glorii aniołów spływających na obłoku przez przerwany przyczółek ołtarza do dolnej kondygnacji. Murowana mensa ołtarza z drewnianym tabernakulum wysunięta była nieco na środek. Prezbiterium od nawy oddzielała żelazna balustrada. Na filarze tęczowym wznosiła się murowana ambona, bogato przyozdobiona sztukaterią (ryc. 93).

W bocznych kaplicach stało sześć ołtarzy przyozdobionych dekoracją stiukową, z obrazami malowanymi na płótnie. W ołtarzach św. Józefa i św. Teresy, obrazy miały srebrne szaty. Chór muzyczny nad portalem wejściowym wsparty na dwóch filarach. W środku nawy ustawiono ławki, a pod filarami dwa konfesjonały.

Fasada trzykondygnacyjna, jedna z odmian typu *II Gesu*. Najniższa kondygnacja podzielona na trzy pola zdwojonymi pilastrami kompozytowymi. Boczne elewacje, wysunięte nieco naprzód, mają prostokątne okna do naw bocznych, a powyżej sklepione półokrągło nisz. Pole środkowe, z portalem wejściowym i tablicą dedykacyjną ujętą w rokokowy kartusz, posiada duże okno na chór muzyczny. Środkowa kondygnacja, ze spływami, wolutami i obeliskami po bokach, zawierała w środkowym polu dwie nisze sklepione i okno z balkonem żelaznym. Lizeny pokryte były dekoracją stiukową. Najwyższa kondygnacja ze spływami, wolutami i obeliskami, między dwiema parami kompozyto-

⁵ Na podstawie zachowanych fotografii oraz: „Wyszczególnienie budynków, które przeszły od duchowieństwa pod zarząd władz cywilnych po skasowaniu w mieście Grodnie klasztorze Karmelitów Bosych sporządzone 10 czerwca 1845 roku”, Arch. Państw. w Grodnie. Akta Kancelarii Gubernatora Grodzieńskiego sygn. K. G. 1845. III, 158.

wych pilastrów posiadała dużą sklepioną niszę. Fasada zwieńczona przy-
czółkiem półkolistym z krzyżem na szczycie. W jej sklepionych niszach
stały statuy świętych. Pozostałe elewacje murów kościoła na zewnątrz
nie tynkowane. Dach dwuspadowy pokryty dachówką (ryc. 92).

W przedłużeniu prezbiterium, na parterze, mieściła się zakrystia
z wejściem za wielkim ołtarzem. Zakrystia sklepiona, z trzema oknami
i posadzką z cegły. W 1817 r. posiadała 36 ornatów, 6 par dalmatyk,
6 kap, 23 alby, 31 obrusów, 19 humerałów, 7 komży, 35 firanek, 46 kor-
porałów, 112 puryfikaterzy. Do jej wyposażenia należały również na-
czynia i przedmioty ze srebra: puszka pozłacana, monstrancja pozłaca-
na z pelikanem, 4 kielichy, oraz szaty do obrazów z ołtarzy Matki Bo-
żej, św. Józefa i św. Teresy⁶.

Nad zakrystią, na piętrze znajdował się sklepiony chór zakonny —
z trzema oknami na ogród — połączony z prezbiterium za pomocą
dwóch okien, umiejscowionych za kolumnami ołtarza głównego. Z pra-
wej strony chóru i kościoła wznosiła się dzwonnica z dwoma dzwo-
nami.

Do lewej strony zakrystii i kościoła przylegał murowany klasztor
jednoskrzydłowy, dwupiętrowy. Budynek z cegły, na zewnątrz nie tyn-
kowany, podpiwniczony, pokryty dachówką. Wejście do klasztoru od
strony ul. Mostowej — obok kościoła. Na parterze było 8 cel sklepio-
nych, na I i II piętrze po 9, czyli wszystkich 26. Korytarze sklepione
z posadzką ceglana, a na drugim piętrze podłoga drewniana. W pobliżu
furty, na podwórzu zakonnym wznosił się murowany parterowy dom,
w którym mieściły się: refektarz, kuchnia, spiżarnia i pokój dla służby.
W rogu dziedzińca klasztornego otoczonego murowanym parkanem, by-
ła stajnia, wozownia i szopa.

Po prawej stronie fasady kościoła przy ul. Mostowej, karmelici wy-
budowali dwupiętrowy budynek (kryty dachówką), liczący 20 mieszkań.
Klasztor i dom mieszkalny służby uległy znacznym zniszczeniom w cza-
sie kampanii napoleońskiej w 1812 r. Restaurację klasztoru podjęto do-
piero po 1815 r.

3. UPOSAŻENIE KLASZTORU

Teren pod budynkami zakonnymi wraz z ogrodami i podwórzem
liczył 1431,4 sążni kwadratowych. Przestrzeń przed kościołem, oddana
na czynsz z prawem zabudowania, miała 17,77 sążni kwadratowych⁷.

⁶ AP 4. *Wizyta jeneralna XX Karmelitów bosych klasztoru grodzieńskiego przez
W. J. X. Michała Siezieniewskiego, proboszcza Wielkich Eyzymontów, wicedziekana
grodzieńskiego i wizytatora dyecezyjnego, dnia 28 grudnia roku ter. 1817 odbyta
k. 54—55.*

⁷ 1 sążeń polski = 3,597 m²; sążeń ros. = 4,551 m².

Na przedmieściu Grodna, na lewym brzegu Niemna należał do klasztoru plac Łazarowski o powierzchni 7,616 sążni kwadratowych, ofiarowany karmelitom przez króla Jana III Sobieskiego. Plac ten w części był nieproduktywny, z powodu bagiennej terenu i corocznych wylewów rzeki. Z drugiej części placu, zabudowanej przez Żydów, klasztor pobierał 4 ruble srebrne 40 kop. czynszu.

Do karmelitów należały w powiecie grodzieńskim dwa folwarki z zabudowaniami gospodarczymi: 1) Kazimierzówka (z donacji Jana Kazimierza Gażuby, łowczego i sędziego grodzieńskiego), licząca w 1817 r. 23 dymy i 48 włók ziemi; 2) Grandzicze lub Mączyn (z donacji króla Jana III Sobieskiego), o powierzchni gruntu 12 włók ziemi czyli 270 morgów litewskich.

W 1764 r. mieszcanka Huszczyna zapisała klasztorowi swój drewniany dom (w pobliżu kościoła) z przeznaczeniem na szpital, w którym karmelici mieli utrzymywać sześciu ubogich. W 1816 r., z polecenia władzy miejskiej, dom też został rozebrany z powodu starości. Ubogich karmelici umieścili w swojej oficynie przy kościele. Konwent miał również na utrzymaniu trzech chłopców — sieroty, którym zapewniał naukę na miejscu.

Oprócz dóbr ziemskich zakonnicy posiadali kapitał sum funduszy — z obligacjami mszalnymi — zapisanych przez dobrodziejów. Czynszu z tych sum klasztor miał w 1817 r. 828 rubli sr. W tym roku ogólny dochód roczny konwentu wynosił 2.041 r. s. 93 kop., a rozchód 2.159 r. s. 87 kop.

4. KASATA KLASZTORU

Od roku 1682 klasztor grodzieński był przeoratem. Pierwszym przeorem (wybranym kanonicznie na kapitule w Lublinie) był o. Bartłomiej od Jezusa. Od czasu przynależności do prowincji litewskiej klasztor przeznaczony był na dom studiów filozoficznych dla kleryków. Studia te trwały trzy lata. Program nauczania obejmował następujące przedmioty: geografie, matematykę, fizykę, metafizykę, logikę, elokwencję polską i łacińską. Kolegium posiadało bibliotekę liczącą 959 tytułów książek.

Dnia 8 kwietnia 1842 r. komisarze rządowi przejęli na rzecz państwa folwark z majątkiem Grandzicze, z wyjątkiem 15 morgów ziemi i 5 morgów łąki. Niedługo potem dekretem z dnia 13/25 marca 1845 r. car zniósł klasztor karmelitów w Grodnie, polecając przejąć budynki pod zarząd władz cywilnych. O tej decyzji powiadomił biskupa wileńskiego gubernator grodzieński pismem z dnia 23 kwietnia 1845 r. N. 4264⁸. Dnia

⁸ Archiwum Państwowe w Grodnie. Akta Kancelarii Gubernatora Grodzieńskiego sygn. K. G. 1845 III 158 k. 1—2.

10 czerwca 1845 r. zamianowana komisja sporządziła dokładny opis zabudowań: „Wyszczególnienie budynków, które przeszły od duchowieństwa pod zarząd władz cywilnych po skasowanym w mieście Grodnie klasztorze Karmelitów Bosych”⁹. Przejęcie budynków na rzecz państwa nastąpiło w dniu 19 lipca 1845 r. Aktem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z dnia 25 września 1881 r. nr 5378, Skarb Państwa przekazał budynki klasztoru Karmelitów Bosych gminie miasta Grodna przeznaczając je na koszary wojskowe¹⁰. Kościół przez długi czas stał zamknięty, zdewastowany wewnątrz. Dopiero w 1904 r. przerobiono go na koszary.

⁹ Tamże k. 27—38.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Grodnie. Akta Grodzieńskiego Rządu Gubernialnego. Wydział Budownictwa N. 52 z roku 1866 pod tyt.: *O pomieszczeniach sądów w Grodnie ...* k. 29b.

